

**ЗАУВАГИ ТА ДОПОВНЕННЯ ДО КНИГИ МИХАЙЛА ЖИРОХОВА
«“ЧЕРВОНІ” ПАРТИЗАНИ ДОБРЯНЩИНИ:
ЗА ЛАШТУНКАМИ РАДЯНСЬКИХ МІФІВ»**

DOI: 10.5281/zenodo.4769450

© Л. Студьонова, 2021. CC BY 4.0

Слово «партизани» у перекладі з латини, французької та італійської мов означає «прихильники, прибічники певної суспільної групи, партії». Це особи, які беруть участь у партизанському русі на окупованій противником території. Правила ведення партизанської війни закріплені в ІV Гаазькій конвенції 1907 р. і Додатках до неї – Женевських конвенціях про захист жертв війни¹. Під час Другої світової війни антифашистський партизанський рух, або Рух Опору, виник у країнах Європи, а центром його стала Велика Британія, де опинилися на еміграції законні уряди Бельгії, Нідерландів, Норвегії, Польщі та інших країн². У Лондоні було розгорнуто радіостанцію Бі-бі-сі, котра розповідала про події в окупованих країнах Європи. Відчутний для загарбників партизанський рух існував у Польщі, Югославії, Франції, Греції, Чехословаччині, Данії, Норвегії та інших країнах. На базі 13-го управління ГУР Сухопутних військ і служби зовнішньополітичної розвідки Великої Британії (СІС/МІ-6) було сформовано Управління спеціальних операцій (УСО), яке займалося розвідувально-диверсійною діяльністю на окупованих територіях Європи, залучаючи до цього учасників Руху Опору (партизанів і підпільників).

Отже, європейські партизани мали свої центральні органи керівництва. Вони переживали ті ж самі труднощі, переслідування, розстріли, катування, спалення населених пунктів за допомогою їм місцевих жителів, що й радянські партизани³.

У Радянському Союзі двадцятих-тридцятих років минулого століття були підготовлені бази для ведення партизанської боротьби у випадку війни. Готувались не лише диверсанти, а й командири майбутніх партизанських загонів. Однак у 1937–1939 рр. більшість організаторів цієї справи були репресовані, а партизанські бази знищені або переобладнані для інших потреб. Історики пояснюють це тим, що в країні було проведено колективізацію, індустріалізацію та «велику чистку». Унаслідок індустріалізації Червона Армія одержала значну кількість найсучасніших озброєнь. Так виникла теорія про можливість бойових дій «малою кров'ю на чужій території». Адаже доктрина про створення всесвітньої Радянської республіки, яку проголосив Ленін, жила в умах керівників тодішнього СРСР. У такій війні партизани були непотрібні. Ведення партизанської війни на землях України та Білорусії вже не передбачалося. Основу для майбутнього партизанського руху було ліквідовано. Тож з початком війни, який відзначився хаосом і безладдям, організацією партизанського руху одночасно займалися об-

¹ Партизани. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2002. Т. 4.

² У 12-ти країнах Європи українці брали участь у Русі Опору, серед яких чернігівці Г. Вікторов, Ю. Микитенко (Франція), Г. Павловський (Чехія), В. Маро (Польща), Г. Охріменко, В. Улізко (Югославія), С. Мотчаній (Югославія, Албанія, Греція) та ін. *Див.*: Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини: чернігівці у Русі Опору народів Європи та іноземці-антифашисти в підпіллі й партизанських загонах Чернігівщини в роки Другої світової війни. Чернігів, 2003. 62 с.: іл.

³ Преступлення против мирного населения. *Нюрнбергский процесс*: сб. материалов в 8-ми т. Москва, 1991. Т. 5. С. 79–328.

коми партії, обласні управління НКВС, політуправління й розвідувальні відділи фронтів та армій без узгоджень і координації дій.

6 травня 1942 р. штаб Гітлера видав настанову для військ вермахту «Бойові дії проти партизанів», яка санкціонувала організацію фальшивих партизанських загонів. Міжобласні резидентури Зондерштабу «Р» (особливий відділ німецького контррозвідувального органу Абвер) вербували в такі загоны місцевих молодих людей, заляканих можливими репресіями проти їхніх сімей у разі відмови від співробітництва з німцями, а також кримінальних осіб, дезертирів. Є інформація, що навіть у грудні 1941 р. фальшивий партизанський загін виявили і роззброїли радянські партизани в Корюківському районі. Усі фальшиві партизани були розстріляні у присутності селян із сусідніх сіл. Фальшивий партизанський загін було створено у червні 1943 р. на території Добрянського району⁴. Однак ця тема все ще належним чином в Україні не вивчена.

Міжнародне гуманітарне право визначає партизанів як учасників недержавних військових об'єднань, що не належать до регулярної армії та воюють проти окупаційного режиму ворожої країни. Партизани мають право на статус військовополонених у разі захоплення. Методами партизанської війни у тилу ворога є саботаж, диверсії, терор. На початку березня 2017 р. Україна заявила про свою готовність до виконання норм МГП⁵. Отже, було враховано світовий партизанський досвід під час Другої світової війни.

Про дії червоних партизанів останнім часом написано багато неприємних статей, з яких напрошується висновок, що партизанські загоны в нашій країні були носіями смертельного негативу й руйнації. Сучасний німецький історик, доктор наук Себастьян Штоппер, дослідник партизанського руху на Брянщині, вивчаючи німецькі та радянські архіви, дійшов висновку, що цивільне населення опинилося між окупантами й партизанами, які намагалися залучити людей на свій бік, залякували, відбирали харчі.

«Утім, – вважає історик, – проводити між ними знак рівності не можна, я підкреслюю це й у своїй дисертації. Правда, партизани теж нападали на села, які працювали на німців, і теж тероризували місцеве населення (тому є багато доказів), але масштаби – зовсім інші. Націонал-соціалістична, расистська ідеологія визначила війну на знищення. Існував так званий “принцип відплати”, коли за допомогу партизанам спалювали цілі села, знищували цивільне населення»⁶. С. Штоппер констатує, що німці дуже боялися лісів. Засідки на партизанів вони влаштовували лише в населених пунктах. Не виявлено жодного випадку, щоб німці робили засідки в лісі. Працюючи з архівними німецькими документами, С. Штоппер дійшов висновку, що партизани змусили окупантів відчутти себе окупованими. Загарбники перебували у стані постійної паніки і погано прихованого жаху. Зворотнім боком цього жаху стала їхня параноїдальна жорстокість. Об'єктивний погляд історика, тим паче – німецького.

А от Михайло Олександрович Жирохов, військовий історик, автор книг і статей з історії локальних війн ХХ ст., поставив перед собою завдання розвінчати міфи про партизанський рух на Чернігівщині, показати, так би мовити, всю негативну сутність радянської партизанщини. Хоча до нього це зробили відомі історики Олександр Гогун та Анатолій Кентій, які видали збірник документів і матеріалів «“...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”

⁴ Студьонова Л. Зондерштаб «Р» як особливий відділ Абверу та його резидентури на Чернігівщині: на матеріалах «Карної справи №1683» Архіву УСБУ в Чернігівській області. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 118–128.

⁵ Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України». URL: <https://dovidnykmpz.info/social/nakaz-ministerstva-oborony-ukrainy-v-12/>.

⁶ Цит. за: Шуман Ефим. Почему историю брянских партизан объявили экстремистской. Интервью с Себастьяном Штоппером. URL: <https://www.dw.com/ru/>. 2012 року С. Штоппер захистив у Берліні докторську дисертацію, у співавторстві з брянським підприємцем А. Кукатовим видав книгу «Незаконний Брянськ. 1941–1943». 2014 р. тексти німецького історика внесено до російського Федерального списку екстремістських матеріалів (*примітка редакції*).

Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории» (Київ, 2006). У цій роботі практично вперше оприлюднені документи з архівів України, Росії, Німеччини й Польщі, об'єднані в розділи про комуністичний партизанський терор, грабежі, мародерство, бандитизм, пияцтво, сексуальне насилля та інше. Згадані документи вражають своєю жорстокою правдою й тим, що не одне покоління людей у Радянському Союзі виховувалися під якимось пропагандистським туманом.

Але повернемося до книги М. Жирохова «Червоні» партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів⁷. Читаєш її і раптом розумієш, що це вже колись почуто і читано. Річ у тім, що М. Жирохов додержується тези попередніх авторів про те, «що першим партизанським загonom, який був сформований у Чернігівській області восени 1941 року і почав активно діяти, був партизанський загін Добрянського району», що командир загону Тихон Маркович Євтушенко нагороджений посмертно орденом Леніна і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня⁸. А народився він, мовляв, у 1896 р. у с. Степанівці Сумського повіту Харківської губернії. Командування загonom прийняв десь у середині серпня 1941 р. До того ж, рішенням Чернігівського обкому компартії України призначений першим секретарем Добрянського підпільного райкому партії.

Почнемо розбиратися. Чи так це? За документами Центрального архіву міністерства оборони СРСР Т. М. Євтушенко, 1900 р. н., був призваний в армію 5 вересня 1941 р. Станіславським міським військкоматом Української РСР. Рядовий. Пропав безвісти. Дата вибуття – грудень 1943 р.⁹ Інше джерело подає таку інформацію: «Євтушенко Тихін Маркович, 1898 р., уродженець смт. Степанівка Сумського району Сумської області, українець, службовець. Командир партизанського загону. Пропав безвісти 20.06.42»¹⁰. На сайті «Пам'ять народу» Сумський обласний військкомат розмістив наступне: «Євтушенко Тихін Маркович – командир партизанського загону військової частини № 28245 пропав безвісти 20.06.1942 року. Дружина Євтушенко Анастасія Карпівна, Сумський район, с. Степанівка».

На мій запит до Державного архіву Івано-Франківської області надійшла копія документів щодо Т. М. Євтушенка¹¹ і серед них – «Особистий листок по обліку кадрів», який він власноруч склав 18 червня 1941 р. у Станіславі за чотири дні до початку війни. У цьому документі Т. М. Євтушенко назвав свій рік народження – серпень 1897 р., місце народження – с. Степанівка Сумського району Сумської області. Він ріс у бідній селянській родині, з дев'яти років працював, зокрема в економії Харитотенка, чорноробом на кондитерській фабриці в Сумах, рознощиком поштових відправлень волосного управління в Степанівці, переписувачем у волосного пристава в с. Михайлівка. У 1916 р. Т. Євтушенко став рядовим солдатом 222 запасного полку, який дислокувався в м. Александрополь, тепер Дніпропетровської області. До травня 1917 р. служив на Закавказзі, а після відомих революційних подій того ж року повернувся додому. З тих пір його життя було пов'язано з різними посадами, на які його призначала радянська влада. У грудні 1918 р. Т. Євтушенко став членом ВКП(б). До 1925 р. він очолював партизанський загін, ревком і виконком у Степанівці, воював у повстанському загоні Сумського напрямку, був членом окружного ревтрибуналу в Сумах, у цьому ж місті завідував юридичним відділом і робітничо-селянською інспекцією. З 1925 до 1926 рр. Т. Євтушенко перебував як слухач на дев'ятимісячних окружних курсах партпрацівників при ЦК КП(б)У, а в 1930–1933 рр. навчався в Київському інституті цукрової

⁷ Жирохов М. «Червоні» партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів. Чернігів: Княжий град, 2020. 116 с.; іл.

⁸ Кузнецов Г. Неспачений борг. *Чернігівські відомості*. 1993. 29 січня. С. 6–8; Седень О. І. Городнянський літопис. URL: <https://sites.google.com/site/gorodnanskijlitopis/home>; Григор'єва Л., Григор'єв В. Герои Добрянских лесов. Чернигов, 2013. 257 с. та ін.

⁹ Перечень мобилизованных в годы Второй Мировой войны Станиславским ГВК, Украинская ССР, Станиславская обл., г. Станислав (по данным сайтов «ОБД-Мемориал» и «Подвиг народа»).

¹⁰ Книга пам'яті України. Сумська область. Суми, 1996. Т. 11. Сумський район. С. 602.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. П-1. Оп. 2д. Спр. 193. Арк. 65–72.

промисловості, але з невідомих причин вибув з третього курсу. Опісля обіймав посади начальника політвідділу в радгоспах Волочиська Вінницької області, Носівки на Чернігівщині, директора Буряктресту в Харкові з 1937 до 1939 рр.

3 червня до вересня 1939 р. Т. Євтушенко був слухачем Військово-політичної академії в Москві. Ось що він сам написав про це в автобіографії 3 липня 1940 р. (мовою оригіналу): *«С июня 1939 г. был послан на военную подготовку в Военно-политическую Академию им. Ленина в Москве, где обучался 3 месяца, а в сентябре 1939 г. мобилизован в армию и направлен на западный фронт против поляков (комиссаром Глав. продклада фронта). В октябре 1939 г. Военсоветом фронта был демобилизован и направлен в распоряжение Станиславского обкома КП(б)У на руководящую земельную работу. Где и работал начальником облзо».* Він додав також, що в жодних антипартійних угрупованнях участі не брав, жодних «коливань» не мав. 3 січня 1941 р. Т. Євтушенко був затверджений завідувачем земельного відділу Станіславської обласної ради депутатів трудящих. За півроку, 18 червня 1941 р., він заповнить особисту анкету, де в графі «Відношення до військової служби» зазначить таке: зарахований до піхоти, група обліку 8, звання – старший політрук, до будь-якої частини не приписаний, йому надана відстрочка на проходження військової служби (термін не вказано), на обліку перебуває в Станіславському міському військкоматі.

До 30 червня 1941 р. м. Станіслав пережило кілька значних бомбардувань німецької авіації, але наземних боїв ще не відбувалося. 2 липня розпочалася поспішна евакуація військових частин (на той час штаб 12-ї армії КОВО розміщався в Станіславі) і радянсько-партійного апарату та силових структур міста. Від 3 до 10 липня 1941 р. відбувалися бойові дії, які увійшли в історію війни в Україні як Станіславсько-Проскурівська операція. Угорські та німецькі війська наступали, а радянські підрозділи вели оборонні бої та поступово відходили на внутрішні лінії оборони. Що в цей час робив Т. Євтушенко, ми не знаємо, але він точно не був евакуйований. За даними Сумського обласного військкомату, старшого політрука Т. Євтушенка 5 вересня 1941 р. приписали до військової частини № 28245, на базі якої був сформований партизанський загін на чолі з Т. Євтушенком. Всіх забезпечили спорядженням і зброєю.

Яким чином він опинився в Добрянці, окупованій німцями 25 серпня 1941 р., важко сказати. Чи було призначено Т. М. Євтушенка першим секретарем Добрянського підпільного обкому партії – теж питання. Справа в тім, що до кінця 1941 р. в Чернігівській області діючими вважалися Холминський, Корюківський, Іваницький, Грем'яцький, Ічнянський, Носівський, Семенівський, Остерський та Яблунівський підпільні райкоми партії. Лише в 1942–1943 рр. були створені Добрянський та ще сім інших підпільних райкомів партії¹². Добрянський партизанський загін імені С. Будьонного з'явився відповідно до наказу голови Чернігівського обласного штабу партизанського руху Ф. Короткова від 1–3 серпня 1943 р.¹³ Командиром загону призначено Г. П. Джалого. Звіт про діяльність добрянців у вересні – грудні 1941 р., затверджений 15 травня 1946 р., писала інша людина, а не Т. Євтушенко. У документі називаються нереальні цифри знищених партизанами ворожих ешелонів, залізничних мостів, дрезин, кількість людей у загоні тощо. Цей звіт використовують практично всі, хто писав про Добрянський загін.

Інтерес являє довідка оргінструктора відділу ЦК КП(б)У для оргінструкторського відділу ЦК ВКП(б) від 12 березня 1942 р. про чисельність і бойові дії партизанських загонів України. У документі за підписом завідувача інструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Н. Зленка міститься інформація про те, що в Добрянському районі Чернігівської області з жовтня 1941 р. до січня 1942 р. діяв партизанський загін під командуванням тов. Євтушенка (без ініціалів і без імені Ворошилова). За цей період партизани знищили товарний поїзд з продовольст-

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. К., 1972. С. 62.

¹³ Партизанська слава. Чернігівська область. Чернігів, 2011. С. 78.

вом і боеприпасами, 3 залізничні мости, 1 водокачку, чотири рази мінували залізницю. Внаслідок їх дій було знищено 121 німецького офіцера і солдата, 9 поліцаїв. Втрати загону становили 8 людей вбитими, 6 партизанів було поранено. 6 і 7 листопада 1941 р. Т. Євтушенко організував мітинг у Добрянці, на якому зачитав доповідь і промову Й. Сталіна, прийняті через радіоприймач. 18 листопада Т. Євтушенку доповіли про каральний загін у кількості 100 осіб. Він наказав прийняти бій, у ході якого було вбито близько 30 німців. Загін втратив 2 бійців вбитими і 2 пораненими. Залишатися на Добрянщині було небезпечно, і командир вирішує перебазуватися в с. Каменева Рудня Лоевського району Гомельської області. Але і тут німці їх вирахували – зав'язався бій, під час якого, за даними А. Зленка, партизани вбили 30 німців, самі ж втрат не мали¹⁴.

Одна промовиста деталь. М. Попудренко у своєму щоденнику 1 жовтня 1941 р. занотував: «Тов. Родимченко повернувся з розвідки, пройшов він багато і рішуче, але результати погані: щодо Тупичева мені ясно, щодо Добрянки і Городні – ні. Що зробили партизани цих районів? <...> В Добрянці: знищили водокачку». Коментарі тут, як мовиться, зайві.

Краєзнавець Олександр Седень з Городні, посилаючись на спогади очевидця, розповів, що Добрянський загін потрапив в оточення, з якого не всім партизанам вдалося вийти. У с. Семенівка Гомельської області Т. Євтушенка та трьох його побратимів місцевий староста видав мадярам. Загнаних у хату партизанів карателі підпалили, Т. Євтушенко загинув у вогні. Його тіло і тіло ще одного бійця було скинуто у скотомогильник¹⁵. Чи було саме так? Запит до Головного управління юстиції Гомельського обласного виконавчого комітету дав такий результат: «В документах архивного фонду Гомельской областной комиссии содействия в работе Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР, сведений о партизанском отряде Добрянского района Черниговской области во главе с Евтушенко Тихоном Марковичем, отступившим в д. Семеновка Терюховского сельсовета Гомельского района, а также о гибели Евтушенко Т. М. в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) не имеется. 14.12.2020».

Відповідь з Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) від 23.12.2020 р. була такою: «На Ваше звернення від 13.12.2020 повідомляємо, що у переглянутих документах Президії Верховної Ради Української РСР за 1942–1943 роки, відомостей про нагородження Євтушенка Тихона Марковича посмертно орденом Леніна не виявлено»¹⁶.

А далі у цьому ж документі міститься більш приголомшлива інформація: «Також інформуємо, що у переглянутій Колекції документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та обліковій картотеці Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років при Президії Верховної Ради УРСР (при Верховній Раді України) відомостей про участь Євтушенка Тихона/Тихона Марковича у підпільно-партизанському русі у роки Другої світової війни не виявлено». Так само і про нагородження медаллю «Партизан Вітчизняної війни» II ступеня.

Все це дає розуміння того, чому в радянський час практично не згадували про Добрянський загін 1941 р. та його командира Т. М. Євтушенка. Так, до книги «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію...», виданій у 1947 р., додано «Список партизанів – керівників партизанських з'єднань і загонів, що діяли

¹⁴ Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: наук.–довід. вид. Київ, 2011. С. 256.

¹⁵ Седень О. І. Городнянський літопис. Гл. 30: Партизанські ліси. URL: <https://sites.google.com/site/gorodnanskijlitopis/40-партизанська-земля>.

¹⁶ Проте на сайті «Подвиг народу» розміщено Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1942 р. про нагородження Т. М. Євтушенка орденом Леніна. Хто представляв його до цієї нагороди, невідомо.

на території Чернігівської області»¹⁷. Ім'я Т. Євтушенка у ньому відсутнє з поясненням: за відсутністю точних даних у список включені не всі керівники партизанських загонів. Як так могло бути? Адже з 1946 р. по всій Україні централізовано збиралися звіти керівників підпільних організацій і командирів партизанських загонів на теренах окупованих областей.

Г. С. Артозєєв, Герой Радянського Союзу, командир загону в з'єднанні О. Федорова, в 1954 р. видав у Москві книгу «Партизанская быль». Жодного слова про Т. Євтушенка і Добрянський загін, де розпочинався його партизанський шлях, у ній не міститься. Книга починається з фрази «отряд разбит» (який саме – невідомо), а далі вміщене достатньо мальовниче оповідання про те, як він, Г. Артозєєв, і п'ятеро його супутників шукали вихід до партизанів і вийшли в розташування обласного партизанського загону. У 1972 і 1983 рр. українською і російською мовою було видано «Історію міст і сіл Чернігівської області». Марно шукати в ній будь-яку інформацію про Т. М. Євтушенка, а про загін взагалі згадується одним реченням: «Під час німецько-фашистської окупації у Добрянці організували партизанський загін». Апофеозом «забуття» стала публікація Указу Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1942 р. про нагородження партизанів орденами і медалями на сторінках збірника документів і матеріалів «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)», виданого в Києві 1978 р. Документ подано без першого розділу про нагородження осіб орденом Леніна. У цьому списку Т. М. Євтушенка нема. Відсутній він і в документі «Список партизанских отрядов и групп НКГБ СССР, действовавших на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза», складений 6 вересня 1966 р. в обліково-архівному відділі КДБ при Раді Міністрів УРСР¹⁸.

Причина «забуття», можливо, полягає в тому, що керівники партизанського руху на Чернігівщині та УШПР України вважали Т. М. Євтушенка чужинцем. З'явився він невідомо звідки, знайшов добрянців, з якими його люди шкодили німцям, а потім окупанти загнули їх у пастку.

Лише в 1990-х рр. почали з'являтися перші публікації про Добрянський загін на чолі з Т. М. Євтушенком. І от ми маємо нову студію про них. У книзі М. Жирохова, на нашу думку, усе ж, попри бажання автора, не розкрито весь трагізм Т. Євтушенка і керованої ним партизанської групи перших двох осінніх місяців 1941 р. Сподіваємося, що наші вищезгадані нотатки доповнять картину діяльності тих, хто одним із перших починав збройний опір на Чернігівщині.

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Рецензія : Зауваги та доповнення до книги Михайла Жирохова «“Червоні” партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів». *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 143–148. DOI: 10.5281/zenodo.4769450.

Цитування за стандартом APA

Studonova, L. (2021). Retsenziia : Zauvahy ta dopovnennia do knyhy Mykhaila Zhyrokhova «“Chervoni” partyzany Dobrianshchyny: za lashtunkamy radianskykh mifiv» [Review : «Notes and additions to Mikhail Zhirokhov's book "Red Partisans of Dobryanshchyna: Behind the Scenes of Soviet Myths"»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 143–148. DOI: 10.5281/zenodo.4769450.

¹⁷ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.). Чернігів, 1947. С. 312–314.

¹⁸ ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 200. Арк. 2–3.